

خویندنه وهیه کی سۆسیۆلۆجی بۆ مملانی سیاسی له هزری کۆمه لایه تیدا

ناسۆ ئیبراهیم عبدالله

به شی کۆمه لانی / کۆلیجی زانسته مرۆفایه تیه کان / زانکۆی سلیمانی

شۆخان محمود حسین

به شی کاری کۆمه لایه تی / کۆلیجی زانسته مرۆفایه تیه کان / زانکۆی سلیمانی

پوخته

Article Info

Received: October , 2021
Accepted : Noember , 2021
Published : Desember , 2021

Keywords

شیوازی دارپشتن، دارپشتنی داخوازی،
دارپشتنی بئ له داخوازی، شیعر.

Corresponding Author

ئهم توێژینه وهیه ههولیکه به ناراسته ی دیاریکردنی هیله گشتیهکانی میژووی مملانی سیاسی له هزری کۆمه لایه تیدا له سهردهمی یۆنانی کۆنه وه تاوهکو سهردهمی نوێ، چونکه ناشابوون به میژووی هزری کۆمه لایه تی به هایه کی گرنگی ههیه بۆ تیگه یشتن له پرسه کۆمه لایه تی و سیاسیهکانی سهردهم . له م توێژینه وهیه دا سود له میتۆدی وهسفی و میژووی وه رگیراوه، به نامانجی زانیی هۆکارو ده رهاویشتهکانی مملانی سیاسی به جیاوازی قوناغ و سهردهمه جیاوازهکانی میژووی مرۆفایه تی. له ماوهی ئهم توێژینه وهیه دا به شیوهیه کی گشتی توێژه ر گه یشتوه به کۆمه لیک ده رئه نجام له وانه هۆکاری مملانی سیاسی به جیاوازی سهردهم و قوناغه جیاوازهکان له میژووی مرۆفایه تیدا له پیناو به ده سه پینانی ده سه لات، گۆرینی سیسته می سیاسی و کۆمه لایه تی، کۆتایی هینان به کۆیلایه تی، چه وساندنه وه، ده ره به گایه تی، زو لم و سته م، نایه کسان، ناداد په روه ری، قۆرخکاری ئه نجامدراوه، له نه نجامیشدا به گۆرانی کۆمه لایه تی و به ده پینانی ئازادی و سه ره به ستی و یه کسان و خۆشگوزهرانی و نوێ بونه وه کۆتایی په پاتوه. هه روه ها له ده رئه نجامیکی تردا توێژه ر گه یشتوه به وهی که تیروانیی بیرمهن دو فه یله سوفه کان زاده ی ره وشێ سیاسی و کۆمه لایه تی و نابوو ری کۆمه لگه و سهردهمی تایبه تی خۆیان بوون و نامانجیان چاره سه رو ریکخسته نی په یوه ندی نیوان تا ک و ده سه لاتی سیاسی و گۆرانکاری بووه له سیسته می سیاسی و کۆمه لایه تی کۆمه لگه کانیاندا

پېښه کی:

بیرکړنده وو تېرمانی مرؤف بۇ مملاتن، رېشه یه کی میژووی قوئی هه یه و هاوشانه له گه ل میژووی بوونی مرؤف له سه زهوی، نه مه ش له و راستیه وه سه رچاوهی گرتوه که مملاتن له سروشتی پیکهاتهی مرؤفدا نامادهی هه یه و له ژیر کاربگه ری فاکته ره (کۆمه لایه تی، کلتوری، ئابووری، سیاسی، ژینگه یی) هکاندا له گۆران و په ره سه نندایه، هه ر نه مه ش وایکردوه بیرمندان به رمه بنای قوئاغ و سه رده مه جیاوازه کان لیکدانه وه هزه سیاسی و کۆمه لایه تییه کانیا ن بخه نه روو، پیوسته نه و راستیه ش له به رچا و بگرین که کۆی تیژور هزه مرؤبیه کان به ته وای ناپاسته و بونیاده جیاوازه کانیا نه وه له هه وئی ریکخستن و دارپشتنه وهی په یوه ندی نیوان (تانک، کۆمه لگه، ده ولت-ده سه لات) دان و به له به رچا وگرتی سروشتی کۆمه لگه و سیسته می حکومرانییه که، تېروانی خویان له چوارچووهی هزی کۆمه لایه تی و سیاسیدا خستوته روو. له و چوارچووهی دا شپوه و هۆکار و واقعی مملاتیکان مه وادیه کی فراوانی له نیو هزه کۆمه لایه تی و سیاسیه کان داگیرکردوه، به جۆرئک له قوئاغه به راییه کاندا مرؤف به مه به سستی مانه وهی له ژیاندا له گه ل سروشدا له مملاتییه کی سه ختدایو، پاشان له گه ل په ره سه نندی هه سستی خاوه ندراتییدا مرؤف له پیناو موک و زهوی و زارو ناودا که وتوته مملاتی کسان دیکه، پاشان پرسی سه ربه سستی و نازادی و نه مانی کۆبلایه تی و ده سه به رکردنی ماف و خزمه ت گوزاری و خو ش گوزهرانی ویه کسان و گۆرانی جۆری سیسته می سیاسی هۆکاری سه ره کی سه ره له دانی مملاتی نیوان تانک و گروپ و ده سه لاته سیاسیه کان بووه، له لایه کی دیکه وه پرسی به ده سه پینانی ده سه لات و هیژ و به رژه و هندییه مادی و مه عنه ویه کان به کیکی دیکه بووه له هۆکاری مملاتیکان.

به درژایی میژووی هزی کۆمه لایه تی، مملاتن هۆکار بووه بۇ گۆران وگه شه سه نندی کۆمه لگا و پیکه و تن و گۆرانی سیسته می سیاسی، به لأم له گه ل نه وه شدا کاربگه ری نه رینیشیان له سه ر خودی تانک و گروپ و کۆمه لگا هه ر هه بووه. به م جۆره مملاتیکان به جیاوازی سه رده مه کان هۆکارو کاربگه ری و شپوازی چاره سه ره کانیشیان له لایه ن فله یله سوفانه وه جیاواز بووه، هه ربویه به گرنگی ده زانین له م توئینه وه یه دا نامازه به مملاتی سیاسی له هزرو فله سه فه ی کۆمه لایه تییدا له سه رده مه کان و هک (یوانی کۆن، رۆمان، مه سیح، ئیسلام، رینیسانس، سه رده می نوئ) بدین.

میتوئی توئینه وه که:- له م توئینه وه تیورییه دا سود له میتوئی (وه سفی و میژووی) وه رگه یراوه به نامانجی کۆکردنه وهی زانیارییه کان له کتیب و سه رچاوهی زانستی بۇ گه یشتن به زانیاری راست و دروست سه باره ت به مملاتی سیاسی هۆکارو کاربگه رییه کان له قوئاغه میژوویه کاندا له دیدی بیرمه ندفه یله سوفانی کۆمه لایه تی، له به رنه وهی به پی قوئاغ و سه رده مه میژوویه کان هه ندیک جار مملاتن سیاسی هۆکار بووه بۇ گه شه کردن و گۆرانکاری له کۆمه لگادا، له هه مانکاتدا زۆرجار مملاتی سیاسی بوته هۆی چه قبه ستوی ژانی سیاسی و شله ژان و دارمانی کۆمه لگه. کیشی توئینه وه که:- کیشی سه ره کی نه م توئینه وه یه بریتیه له تېروانین له مملاتی سیاسی له هزی کۆمه لایه تییدا و وه لآمدانه وهی نه م دوو پرسیاره که نه مانه ن:

1- مملاتی سیاسی له میژووی هزی کۆمه لایه تییدا چۆن گه شه ی کردوه؟

2- جیاوازی سه رده مه میژوویه کان له گه ل یه کتیدا چییه سه باره ت به مملاتی سیاسی؟

گرنگی توئینه وه که:- نه م توئینه وه یه گرنگیه که ی له وه دایه، به شپوه یه کی میژووی مملاتن سیاسییه کان به جیاوازی سه رده مه کان له روانگی بیرمندانو فله یله سوفه کۆمه لایه تییه کان وه خستوته روو، که گرنگیه کی تابه تی هه یه بۇ نه وانه ی له بواری زانستی کۆمه لایه تی و سیاسیدا به گشتی کارده که ن و هانیان ده دات بۇ نه وهی توئینه وهی زیاتر له م باره یه وه نه نجام بدن، به تابه تی بۇ یه که مجاره توئینه وه یه که له سه ر نه م بابه ته و به زمانی کوردی نه نجام ده دریت و زیاد کردنیکی گرنگی بۇ کتیبخانه ی کوردی .

نامانجی توئینه وه که:- نامانجی نه م توئینه وه یه ئاشنا بوونه به سروشتی مملاتی سیاسی له هزرو فله سه فه ی کۆمه لایه تی.

1- ئاشنا بوون به هۆکاری مملاتی سیاسی له هزر و فله سه فه ی کۆمه لایه تییدا .

2- ئاشنا بوون به کاربگه ری مملاتی سیاسی له هزر و فله سه فه ی کۆمه لایه تی.

وشه کلیه کان: سۆسیؤلۆجی، مملاتی سیاسی، هزی کۆمه لایه تی

مملاتی سیاسی له هزی کۆمه لایه تییدا**یه که م/ مملاتی سیاسی له یوانی کۆندا**

مملاتی سیاسی له میژووی یوانی کۆندا پانتاییه کی فراوانی داگیرکردوه، له ونیوه نده دا ده ولته شه راره کان یوان چ له ناو خویاندا و چ له گه ل یه کتیدا له پیناو ده سه لات و به رجه سه کردنی مافه سیاسی و سروشتیه کاندا له مملاتییدا بوون. له و باره یه وه هه ر دوو ده ولته شه راری (ئه سینا و سپارته)، جگه له وهی له رووی سیسته می حکومرانییه وه له یه کتری جیاوازی بوون، له هه مانکاتدا له رووی نایدو لۆجی و ناستی رۆشنیبری و په رووه ده بییه وه له مملاتییه کی سه ختدا بوون، نه نجامه که شه به داگیرکردن و تیکشکاندن نه سینا له لایه ن سپارته وه کۆتایی پېهاتوه.

هاوکات له سه ر ناستی ناوخۆی ده ولته شه راره کاندا، له پیناو کۆتایی هینان به هه ژموونی خۆسه پیچی چینیکی دیار بیکرا و پرگاربوون له کۆبلایه تی، مملاتییه کی سه خت له نیو چینه جیاوازه کاندا بوونی هه بوو، به جۆرئک له ده ولته شه راری نه سینادا چینی نه رستۆکراسیه کان که له رووی چه ندیته وه که مینه ی کۆمه لگا که یان پیکده هینا، به پشسته سن به سه رۆک هۆز و بنه ماله خانه دانه کان شه راره که، ده سه لاتی خویان به سه رته وای ده ولته شه راره که دا سه پاندبوو، له به رامبه ردا چینی زۆرینه ی گه ل که به (دیمۆس) ناسراون که وتیونه رکا به ری و مملاتییه نه رستۆکراسیه کان و به رگریان له مافه سیاسی سروشتیه کان خویان کردوه، نه م بارودۆخه زه مینه ی بۇ چه ندىن شۆرش و راپه رین په خساندوه و نه نجامه که ی به پی جیاوازی قوئاغ و سه رده مه کان، به دروستبوونی سیسته می دیموکراتی یاخود دیکتاتۆری کۆتایی پېهاتوه، نه م دۆخه ی که یاس کرا بووه هۆی به ره و پیکه وه چوونی هزی کۆمه لایه تی له م به ره و پیکه وه چوونه شدا جه خت له لایه ن یاسای و سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابووری شه راره کان ده کرایه وه، کۆمه لئیک یاسای جیاوازی وهک (دراگۆن، سۆلۆن) ده رکرا تاوه کو ده سه لات پیکه یلی مافی هاو لاتیان نه کات و ده رفه تی زیاتر بۇ یه کسان و به شداریکردنی خه لک له کاروباری سیاسیدا بره خسین (پولادی، 2005: 25) .

ئەرسىتۆ تالىس 323-385 ، بىرپروپاگانى لە ئەفلاتون واقى و ھەمەلایەنتر بوو، بەجۆرىك پېيوابوو بەتېپەپوونى كات زۆرىك لە دەولتەتەكان پووبەرپووى دارمان دەبنەوو سىستەمە سىياسەكان لە بەدەپىنانى دادپەرورەيدا شىكست دەھىن و ستەم و زۆردارى و خراب بەكارھىنانى دەسەلات دەبنە سىماى سىستەمەكە، ھاوكات گەشەى ناھاسەنگى چىنەكان بەشېوھى جياواز تىدا دەردەكەوئ و بەھەموو شېوھەيك گەل رىسواو فەرامۇش دەكەن، ھەربۇيە خەلك شۆرش و مەلەنئ دەكەن لەپىناو خۆشگوزەرانى و دەستەبەرکردنى ماف و يەكسانى و دادپەرورەرى (گالىس، ب.س، 390-392) .

ئەرسىتۆ بەرجەستەکردنى دادپەرورەرى بە رىنگەچارەو نامرازى جەلەوكردن و چارەسەرکردنى مەلەنئ دەزانىت، ئەمەش بەو واتايە نايات كە دادپەرورەرى كۆتايى بەمەلەنئىكان دەھىتت، بەلكو ئامانچ و مەبەستى سەرەكى دادپەرورەرى كەمكردەنەوو نەھىشتى ستەم و توندوتىزى و نايەكسانىيە. بەسەرئىندامان بۇ تېروانىيەكانى ھەرىكە لە (سوكرات، ئەفلاتون، ئەرسىتۆ) لە بارەى خولى بەدوايەكداھاتى سىستەمەكانى حوكمرانى دەولتەتدا، ئەو پاستىيەمان بۇ دەردەكەوئ بەكارھىنانى ھىزو توندوتىزى و خراب بەكارھىنانى دەسەلات و نەبوونى دادپەرورەرى، ھۆكارى سەرەكى سەرھەلدىنى مەلەنئىكان بوون، ئەنجامەكەى بە گۆرىنى شىوازو سىستەمى حوكمرانى دەولتەت كۆتايى پېھاتوو.

دووم / مەلەنئى سىياسى لاي رۇمانىيەكان

رۇمانىيەكان پىشتيان بە ھزرى فراوانخووزى و ھىزو دەسەلات بەستىوو، بۇ ئەو مەبەستەش بەچار دەورى خۇناندا پەليان ھاوېشتو و ھەك ئىمپراتورىيەتتىكى گەرەو فراوان دەرەكەوتون، ئەمەش سەرچاھەى سەرھەلدىنى مەلەنئى سىياسى (ناخوۆى و دەرەكى) بوو، لەئەنجامىشدا بووھۆى داگىرکردن و چەوساندەنەوئ خەلك لەلایەن ئىمپراتورىيەتى رۇماو (حسن، 2008: 39). لەم چوارچىوھەشدا دەكرىت ئامازە بە بىروبوچونى (بۇلبۇس، شىشېرۇن) بدەين كە بەشدارىيەكانىيان ئەو پاستىيەمان بۇ دەردەخات كە ھزرى كۆمەلایەتى رومانى پىشكەشى كردو. بۇلبۇس 120-201 م ناودارتىن مېژوونوسى رۇمانىيە، ئامازە بەبونى شەش جۆر لە سىستەمى سىياسى لە رۇماكرودە ئەوانىش وەكو (پاشايەتى، ئەرسىتۆكراتى، دىمۆكراتى) لە سەرەتادا سىستەمى پاشايەتى ھەبوو ھاوشېوھى (سىستەمى مونارىكى)بوو، ئەم سىستەمە لەسەر ئەو بىنەمايە بىنايت نراو كە دەسەلات بىدرتە كەسكى زۆر بەھىز (النورى، الحسنى، 1983: 149) ، ھەرىكە لە سىستەمەكان لە سەرەتادا كاربان بۇ فەزىلەت و دادپەرورەرى كردو، بەلام لەدوايدا بوونەتە دەسەلاتى خراپەكارو بەرژەندى خووز، لەھەولتى داينىكردى خۆشگوزەرانى دابوون بۇ كەمىنەيكى سنوردار، ئەمە بوو ھۆى ئەوھى ھەرىكەيان لەرپنگەى مەلەنئى سىياسى و كودەتاو كۆتايان پىبىت، ھەربۇيە پىشنىيارى سىستەمىكى تېكەلى كردو كە گوزارشت لە بەرژەندى زۆرىيە خەلك بىكات.(رشوان، 2007: 89)

ماركوس تولىوس شىشېرۇن 43-106 پ.ز لە كىتەبەكەى بەناونىشانى (كۆمار) ئامازەى بە لایەنە خراپەكانى دەسەلاتى سىياسى كردو و ھەك ھۆكارىك بۇ دروستبوونى مەلەنئ لى رومانىيە، بۇ ئەو مەبەستەش حوكى تاكەكەس قىول ناكات لەبەرئەوھى چەندىن دەولتەتى بەرەو لەناوچون بردو، بەلام

مەلەنئى سىياسى لەئىوان دەولتەتە شارەكانى يۇنانى كۇندا دەرھاوبىشتەو ئەنجامى دوولایەنەى لىكەوتوتتەو، بەجۆرىك لەلایەكەو ھۆكارىك بوو بۇ گۆرانكارى و بەدەستېپىنانى ماف بەشدارى و بەرپووبەردى سىياسى و يەكسانى و بەرجەستەکردنى دىمۆكراسى و دەرکردنى ياسا، لەھەمانكاتدا مەلەنئىكان ھۆكارىبوون بۇ لاوازبوونى پىبەستىبوونى نەتەوھى و نىشتەمانى لاي يۇنانىيەكان. بەشېوھەيكى گىشتى دەرئەنجامى مەلەنئ ئىوان دەولتەتە شارەكانى يۇنان زەمىنەى بۇ كۆمەلەك لە فەيلەسوف و بىرەندى كۆمەلناسى رەخساند، كەتېروانىن و دونىبايى خۇيان خىستۆتەپو، لەوبارەيەو سۆفىستەكان لەئەنجامى بەردەوامى مەلەنئىكاندا باوھىان بەھىچ بىنەمايەكى ياساى و ئاكارى نەما، ھەولەيان داو پىرۇزى ئاين تىكىشكىن و بانگەشەيان بۇ پىژەى بوونى ياسا و داب و نەرىتەكان دەكردو، دەرەكەوتوتىن كەسى ئىو سۆفىستەكانىش (كلىكلىس) ھەكەخاوەنى تىورى(ماف بۇ ھىژە) تىايدا ئامازە بەو دەكات، كە سىروشت وادەخوازىت بەھىز بەسەر بى ھىژدا سەرىكەوئت، ھەموو مافىكىش بەھىژەكان دەدات، كەسەركردايەتى بى ھىژەكان بىكەن و چۆنىشيان بوئت ئاودەسەلاتەكانىيان بەكارپىن، ھەرەھا لە باوھەدا بوون كە ياساوا ناكار لە دروستكرارى لاوازەكان، واتە زۆرىنەى خەلك ئەوياساينەيان بۇ لاواز كرىنى بەھىژەكان دروستكرودە بۇ ئەوھى ماف و بەرژەندىيان لىوېرىگرنەو(زەنگەنە، 2009: 102-104) .

لەوبارەيەو شىكارىيەكانى(سوكرات)وھكو بەرىچەدەنەوھەيك بۇ سۆفىستەكان زىاتر سىروشتىكى ئاكارى ھەبوو، رەخنەى لە تىورى ماف بۇ بەھىزى سۆفىستەكان گرت و جەختى زۆرى لە سەرورەرى ياسا كرڈۆتەو، پى و ابوو ھەموو كۆمەلگا دەبىت ملكەجى ياسا بى بەبىن جياوازى، بەپى ئەم تېروانىيە كاربەدەستان و دەسەلاتدارانىشى دەرگرتەو، دەبوو سنورى دەسەلاتى خۇيان بزىان و لى تىپەر نەكەن، لەپىناو بەدەپىنانى دادپەرورەرى داينىكردى خۆشگوزەرانى بۆمۇرۇف (بولادى، 2005: 21).

مەلەنئى قەيرانە فرەرەھەندەكانى يۇنان بەگىشتى و شىكىسى ئەسپناو دارمانى دىمۆكراسى بەتايەتى، بەسەرچاھەى ھزرو دونىبايىيەكانى ئەفلاتون دادەنرىت. لەو بارەيەو ئەفلاتون (374-427) جەخت لەو دەكاتەو، مەلەنئ بزوئىنەرى سەرەكى گۇرانى كۆمەلایەتە، بۇ ئەو مەبەستەو بۇرژگار بوون لەو دەسەلات و سىستەمە سىياسىانەى يۇنان كە توندوتىزى و ستەمكارىيان تىادا بەدەدەكرا، بەھەموو شېوھەيك ھەولتى سەپاندى ھىزو دەسەلاتى خۇيان بەسەر خەلكى ئاساى دەدا، پېيوابوو لەرپنگەى مەلەنئى سىياسىيەو خەلك دەيتوانى رۇوبەرپوويان بىنەو و كار بۇ گۆرىنى سىستەمەكان بىكەن و لە جىگاپان سىستەمى نوئ دابمەزىن(الحسىنى، 1984، 357)، ھەربۇ ئەو مەبەستە ئەفلاتون لە كىتېي (كۆمار)دا ئامازە بە دروستبوونى كۆمەلگەيكى نمونەى دەكات، كە لەلایەكەو بىتوانىت سىماكانى فەزىلەت(دادپەرورەرى وياسا)و ئاسودەى و خۆشگوزەرانى بەدەپىننىت، لە لایەكى دىكەو گەيشن بە تەواوكارى و چاكەكارى و نازايەتى يەكسانى و زىرى و ئاكارى بۇ تاك و كۆمەلگادابىن بىكات. ئەمەش واى لە ئەفلاتون كرى، پىادەكردى دەسەلات بىداتە دەست چىنە بالاكانى كۆمەلگا بەتايەت فەيلەسوفەكان، لەبەرئەوھى ئەوان زاناو خاوەن زىرىن و زىاتر كاربۇ بەرژەندى گىشتى دەكەن وەك لەوھى بىر لە بەرژەندى تايەتى خۇيان بىكەنەو (ئەفلاتون، 2008: 190-198).

سروشستیکی دووفاقیه، له یهک کاتدا که سئیکى دویایى و ناسمانى و خودایشه، نهم زیاتر مه به سستیویو دویاییه که بخته خزمهت خوداییه که وه بۆته وهى له نهجامدا که مینه هوکى زۆرینه بکات، به لأم له گه ل نهوشدا کاربگه رى زۆرى هه بوو له سه ر بلوکردنه وهى باوه ر به مافى سروشتى و له وئشه وه هاندانى مرؤفه کان بۆ داواکردنى مافه زه وتکراوه کانیا و گه بشتن به دادپه روه رى بۆ دهسته به رکردنى نهم مافه ش ره وایى داوده ته مه یسح (زهنگه نه، 2009: 138).

تۆما ئه کوپى (1274-1225)، به کیکه له وه فه یله سوف و قه شه و بیرمه ندانه ی که له ماوه ی سه ده کانى ناوه راستدا ژیاوه، جیاواز له سه رده مه که ی خۆى و به پێچه وانه ی ئۆگه سستین و بیرمه ندانه کانى تریشه وه پێی وایوو، کاتیک که فه رمانره واپه ند ناییت به بنه ماکانى نایى مه سیحیه وه و ناین بۆ به رژه وه ندی تاییه تی خۆى به کارده هینیت و ده بیته مایه ی نازارو مه ی نه تی بۆ هاو لاتیبه کانى و دادپه روه رى کۆمه لایه تی و سیاسى به رقه رار ناکات، پێویسته هاو لاتیان خۆیان ره ویه روه ی نه وه ده سه لاته بوه ستنه وه وه شۆرپ و راپه رین له دژ نه نجام بدن، به لأم به مه رجیک نه وه ملاملان و ره ویه ره ویه وه یه مۆرکبکى نه رپى هه بیته و کۆتایى به ده سه لاتی سته مکارو دیکتاتور هینیت و له جیاتیان ده سه لاتیکی نوئى دادپه روه ر دابمه زینتن (عبدالباقی، 1981: 93).

دواى نه وه ی کلئسای کاسۆلیکی ده سه لاتی ره های به ده سه پینا واپا بووه خاوه نى ده سلاتی دینی و دویایى، قۆناغیکى نوئى له میژویى هزرى سیاسى و کۆمه لایه تی سه رى هه لدا، که به سه ده کانى ناوه راست ناسراوه نزیکه ی (1000) سالی خه یاندوو، نهم ماوه یه ش به چاره کى کۆتایى سه ده ی پینجه م ده سه پیده کات و سه ره تای سه ده ی شانزه کۆتایى پیدیت، که ته وایى نه وه ماوه یه به هۆى بالاده ستى کلئسه ی کاسۆلیکی به سه ره سه رجهم ره هه ندانه کانى (ناین، سیاسى، کۆمه لایه تی، زانست، وێژه، هونه ر...) هۆکاربووه بۆ سه ره لاندانى گه ندەئى ناکارى و کۆمه لایه تی، هه ربۆیه "به سه رده مى تاریکی" ناسراوه هۆکارى سه ره لاندانى چه ندین ملاملان بووه له نه ورپا، هزه رانه کانى نه کوپى گوزارشت له وه دۆخه خراپه ده کات که له سه ده کانى ناوه راستدا به هۆى ده سه لاتی کلئسا واپاوه ره ویه ره وى خه لک بۆته وه، هه ربۆیه له وه پیناوه دان به ره وایى شۆرشدا ده نیت له دژى ده سه لاتی گه ندەئى و خراپه کار، نه مه ش رپگه خۆشکه ره بوو بۆ ده رکه وتنى نایى ئیسلام و قۆناغى چاکسازى و رینسانس .

چوارم / ملاملانئى سیاسى له هزرى ئیسلامدا

ده رکه وتن و بلابوونه وه ی نایى ئیسلام له سه ره تای سه ده ی پینجه مى زایى، سه ره تای قۆناغیکى نوئى و شۆرشیکى گه وره ی هزرى و شارستانى بوو له جیهاندا، چونکه جگه له وهى موزده به خشى بلوکردنه وه به ره جه سه تکردنى دادپه روه رى و به کسانى و برایه تی بوو، له هه مانکاتدا به ناشکرا مۆرکبکى سیاسى و سه ربازى و ده و له تدارى پێوه دیار بوو، ملاملان له سه ر ده سه لات و به ده سه پینانى پایه ی خه لافهت، چه ندین ملاملان و شه رپى خۆیناوى ناوخۆپى به دواى خۆیدا هینا (ئیسماعیل، 2003: 146).

له دواى وه فاتى پێغه به رى ئیسلام محمه د (د.خ) له سالی 632 ز، پرسى ده ستینشانکردنى جینشینی موسلمانان بووه هۆى سه ره لاندانى ملاملانئیه کى توندی سیاسى له نێوان هۆزو تیره کاند، چونکه پێغه مبه ر (د.خ) به مه به ستى رنگیرکردن له ده سه لاتی پشتاویشت و پیرۆزکردنى کەس و بنه ماله کان، هه یچ

له گه ل نه وه شدا سیسته مى تیکه لایوشى لاپه سه ند نه بوو له به ره نه وه ی خه لکانئیکى زۆر به رپوه ی ده بن و فره ده سه لاته، نه و پینشیا رى سه رکرده تی به کۆمه ل ده کات واته نه نجومه نى سه رکرده تی ده و له ت، نه مانه ش وه ک رپگا چاره یه ک بۆ که مکرده وه ی ملاملان ناوخۆیه کان و پاراستنى به رژه وه ندی گشتى هاو لاتیان خستۆته ره ویه به شیوه یه ک و نایى ده و له ت ده کات، که له سه ر بنه مای کرده وه ی چاکه بونیاد نرابیت و به پێویستى ده زانیت نه وانه ی سیاسهت نه که ن مرؤفى ره وشت به رزو ده سه لاک و خێرخاوزه چاکه کاربن، نه ک دزو گه ندەئى و شه رخاوزه له هه مان کاتدا ده نیت نه وه ی که فه رمان ده کات ته نها یاسایه، یاسا ده بیته دادوه ر ده سه لاتدار هه موان ده بیته ملکه جى بن، که نه وانیش یاسای (خودایى، ناکارى، سروشتى) ده گرتوه (ئیسماعیل، 2003: 111-112).

نه وه ی له م سه رده مه دا تییى ده رکت نه وه یه که له لایه که وه هۆکارى ملاملانئیکان بۆ پاوانکردنى ده سه لات و هیز له لایه ن پاشا و نیمه راتۆریه تی رۆما ده گه رپته وه، له لایه کى دیکه وه خراپ به کاره ینانى ده سه لات و هیز بۆ به رژه وه ندی تاییهت و چه وساندنه وه وه زو لم و زه بره سته م له هاو لاتیان هۆکارى دروستبوونى ملاملانئى سیاسى نێوان خه لک و ده سه لاتی حومکران بووه، بۆ نه و مه به سته ش هه ربه که له فه یله سوفه کانى وه ک بۆلیبۆس و شیشیرۆن چاره سه رى گونجاویان بۆ نه و بارودۆخه خستۆته ره ویه هاوکات بیروراکانشیان رپگه خۆشکه ره بوون بۆ ده رکه وتنى ده سه لاتی که نیه و پاپاکان، له پینا و گه رانه وه ی خۆشه و یستى و دادپه روه رى واپه ند بوون به بنه مایاسایه کانه وه .

سپه م / ملاملانئى سیاسى له سه رده مى نایى مه سیحیدا

بلابوونه وه و گه شه سه ندنى نایى مه سیحى، سه ره تای ده رکه وتنى ملاملانئیه کى توند بوو له گه ل ده سه لاته دویاییه کان که خۆیان به نیمه راتۆر به ره جه سه ت کردبوو، پارێزه ره به رپرسى رپنکخستنى کاروبارى هاو لاتیان و دام و ده زگا کاربێریه کان بوون، که سه ره جه میان له واقعی کۆمه لگادا بوونیان هه بوو، بوونى دوو ده سه لاتی جیاوازی دینی و دنیایی گرفتیکى گه وره ی بۆ کۆمه لگا دروست کردبوو به جۆرێک تاکه کانى کۆمه لگا نه یان ده زانى مامه له له گه ل کام ده سه لات و سیسته مدا بکه ن، له لایه که وه نیمه راتۆر جه ختی له پانه ندبوونى هاو لاتیان به یاسا و رپسا دنیاییه کان ده کردوه، له لایه کى دیکه وه نایى مه سیحیش داواى په یوه سته بوونى هاو لاتیان به ناین و ج به ج کردنى بنه ما و رپتماییه ناینیه کان ده کردوه (عگیه، 2005: 63-64).

دواى به هیزبوون و بلابوونه وه ی نهم ناینه به جیهاندا پیاوانى کلئسا له سایه ی دیدو بۆچون و تپروانینى تپۆکراتیه نه ی خۆیاندا به کردار کاربان بۆ لاوازکردنى نیمه راتۆره کان کردو توانیان ده سه لاتی قه یسه رو نیمه راتۆره کان لاواز بکه ن (ئیسماعیل، 2003: 121)، نه نجامى نهم بارودۆخه ش ده رکه وتنى ده سه لاتی (پاپا) بوو، که هه ردوو ده سه لاتی دینی و دنیایی له ژێر ده ستدا بوو، کلئسای مه سیحیش شیوه و فۆرمیکى دامه زاوه ی و نایى سیاسى و کۆمه لایه تی وه رگرتبوو به جۆرێک نهم دامه زراوه یه له شیوه ی هه ره مپیدا بوو پاپا له سه ره وه ی هه ره مه که دابوو، سه ره جه م ده سه لاته کانى وه ک (یاسادانان، دادوه رى، جییه جیکردن) له ده ستى نه ودا قه تیس ببوو (عطیه، 2005: 509-510).

له م نێوه نده شدا قه شه ئۆگه سستین (353-430)، بیروراکانى مۆرکبکى نایى و کۆمه لایه تی و ناکارى و سیاسى تیکه لى هه بوو، نه و پێیوا بوو مرؤف خاوه نى

ئايلىدا بەخۇبەۋە بىنى، لايەنى سىياسىيە يەككىكە لەو رەھەندانەنى كە لەم قۇناغەدا گۇرئانكارى بەرچاۋى بەخۇبەۋە بىنيوھ (عبدالرحمن، 2001: 161)، بەتايىبەتى ھىزىر سىياسىيەكان لەبارەنى دەسەلاتەۋە گۇرئانكى رىشەبىيان بەسەرداھات، بەجۇرئىك لە جىياتى بەپىرۇزكردنى دەسەلاتى سىياسى و ژيانى لاھوتى مەسىحى، زەمىنە بۆبەئەقلانىكردن و ياساى بوونى كاروبارى سىياسى رەخسا، لە لايەكى دىكەۋە سەرھەلدىنى مەملەت و ئەنجامدانى شۇرپ و ياخيپوونى خانەدان و پادشاۋ ئىمپراتۇرەكان لە دژى دەسەلاتى كلىئىسى مەسىحى و پىپاۋانى ئايى و جىكاردنەۋە دەسەلات لە ئاين، يەككىك بوو لە دىاردەۋە رووداۋە گرنگەكانى سەردەمەكە (پولادى، 2005: 7-9).

لەم نىۋەندەشدا نوسەرو ھىزرقانى ئىنئالى ماكياقلىلى 1527-1469، خاۋەنى ھىزى كۆمەلەيتى تايىبەت بەخۇبەۋەنى ھەلۋىستىكى لايەنگرانەۋە دۇستانەنى بەرامبەر بە دەسەلاتى رەھى فەرمانپەرۋاۋ ئىمپراتۇر ھەبەۋە بەھەموو شىۋەيەك دژى ھەموو ھەۋلىك دەۋەستىتەۋە كە مەترسى بىت بۆسەردەسەلاتى فەرمانپەرۋاۋ بىتتە ھۆى سەرھەلدىنى شۇرپ و راپەرىن، ئەم ھەلۋىست و لايەنگرىيەشى بۇ دەسەلات لە راستىيەۋە سەرچاۋە گرتوۋە كە نەبوونى مىرو دەسەلاتدارىكى بەھىز، زەمىنە بۇ سەر ھەلدىنى ناسەقامگىرى و ئازاۋەگىزى و بەرلەلەي دەپەخسىتت و ئاسايشى سىياسى و نىشتىمانى دەۋلەت دەخاتە مەترسىيەۋە، ھەرىۋىە ماكياقلىلى لە كىتئى (The prince) مىردا ئامازە بەۋە دەكات، بۇ بەدەستىتەن و پاراستن و مانەۋەنى لە دەسەلات، (مىر) فەرمانپەرۋا دەتوانىت دەسەلاتى رەھا بەكاربىتت و سوپايەكى نىشتىمانى بەھىز درووست بكات، بۇ ئەم مەبەستەش مىر ئازادە لەۋەنى پەنا بۇ ھەموو ئامرازىكى ۋەك (فىلە، ستەم، سەركوتكارى، ساختە، درۇبىيات و شەرىعەتى بەكاربىتەنى ھەموو ھىزرو توندوتىزىيەكى لەمەملەتت سىياسىدا پىدەدات، ھاۋكات لەگەل ئەۋەنى دژى پىپاۋانى كلىئىسا ۋەستايەۋە بەلام ئاينىش رەت ناكاتەۋە دەيكاتە پاشكۇى دەۋلەت(ماكياقلىلى، 2011: 5-12).

ھاۋكات لەچۈر چىۋەنى چاكسازى ئاينىدا، پىپاۋانى ئايى و لە نىۋىشىندا (مارتن لۇسەر، كالشن، زونىنگەلى) كاربان بۇ جىكاردنەۋەنى دەسەلات لە ئاين كىردو لەسەر ئاستى ھىزى كۆمەلەيتى دەرئەنجامى باشى لىكەۋتەۋە، لەھەمانكاتدا رۇتت بەرچاۋان لە پىرۇسەنى چاكسازى ئايى مەسىحىدا گىزرا، لەو بارەشەۋە جەختىان لەسەر ئەۋە دەكردەۋە بۇ لىكۆلىنەۋەنى دىاردە ئايى و كۆمەلەيتىيەكان، لە جىياتى پىشتەستەن بە شىرۇقەنى غەيب و لاھوت و مىتافىزىك، پىۋىستە پىشت بە ئەقل و پلاننى زانستى و شىرۇقەكارى بىبەستىت(فىلۇۋەرز، 1384: 23-28)، ھەرئەمەش واپىكرد كە چەندىن رەوت و ئايىزى جىاۋازى ۋەك (پىرۇتستانت، لۇسەرىزىم، كالشنىزىم، زونىنگەلىزىم) لە ھەناۋى كلىئىسى كاسۇلىكى جىابىنەۋە بە تىرۋاننى و دونىابىنىيەكى نىۋە شىرۇقەنى ئىنجىلىيان كىردوۋە بەرگىكى نىۋىيان بە ئايى مەسىحى بەخىشەۋە(ابراھىم، 2005: 51-52). بەشىۋەيەكى گىشتى تىرۋاننى ھەرىكەكە لە مارتىن لۇسەرو كالشن سەبارەت بە مەملەتت سىياسى تارادەيەك لەيەكتەرەۋە نىزىكە، بەجۇرئىك بەمەبەستى لاۋازكردنى دەسەلاتى پىپاۋانى ئايى بەھەموو شىۋەيەك پىشتىگىرى فەرمانپەرۋا دەكەن و جەخت لەسەر پىۋىست بوونى ملكەجى ھاۋلاتىيان بۇ دەسەلاتى فەرمانپەرۋا دەكەنەۋە، بەلام كالشن لەۋەدا لە لۇسەر جىاۋازە، پىپى ۋايە ھەركاتتەك فەرمانپەرۋا دەسەلاتەكەنى بەشىۋەيەكى خراب و بۇ بەرژەۋەندى خۇى بەكارھىتتا، ئەۋا شۇرپ و راپەرىن

كەسىكى ۋەك جىنشىن لەدۋاى خۇى دەستىنشان نەكردوۋە، ئەۋەبوو بەرەمەنەۋى ۋاقى سىياسى و كۆمەلەيتى ئەۋ سەردەمەنى نىمچە دورگەنى عەربى و رەزامەندى سەرۇك ھۆدەكان، ئەبۋبەكرى سىدىق ۋەك يەكەم جىنشىنى پىغەمبەر دەستىنشان كرا، جىنگەنى باسە ناۋبراۋ ھەۋى لىپاتوۋىي و دانىيەكەيەۋە تۋانى بىنەمايەكى تۆكەمەۋە دادپەرۋەرەنە لە نىۋ كۆمەلەگەنى ئىسلامدا داپىرئىت، بەجۇرئىك لەيەكەم ۋاترىدا رايگەياند كە پىۋىستە لەسەر جەماۋەر گوتىرپاھى فەرمانەكانى خەلىفەنى، بەلام ھەركات خەلىفە بەپىچەۋەنى ياساۋ شەرىعەت رەفتارى كىرد، ئەۋا ئەركى مۇسلمانانە كە روۋبەپىرۋى بوەستەۋە لەسەركار لايبەن(گقوش، 2009: 69). بە برواى شارەزايانى ئىسلام ئەمە سەرھەتايەك بوو بۇ رەۋايبىدان بە مەملەتت سىياسى لەقۇناغەكانى دواترىشدا سەرھەلدىنى شەرى نىۋوخۇ لە دەۋلەتى ئىسلامىدا، لەۋبارەيەۋە عائىشەنى ھاۋسەرى پىغەمبەر(د.خ)، تۆمەتى لادان لە بىنەماكانى ئىسلام ۋاداپەرۋەرى و شەرىعەتى دايە پالا خەلىفەنى مۇسلمانان عەلى كوپى ئەبوتالىب و داۋاى دورۋىستەۋەنى كىرد لە دەسەلات، ئەنجامەكەنى بە شەرىكى خۇنۋاۋى كۆتايى پىپات كە بەشەرى (الجملى) ناسراۋە(حسن، 1996: 297-298).

بەم چەشەنە مەملەتت لەسەر دەسەلات و بەدەستىنشانى پايەنى خەلەفەت، چەندىن مەملەتت و شەرى خۇنۋاۋى ناۋخۇى بەدۋاى خۇيدا ھىناۋ زەمىنەنى بۇ دەركەۋەتنى چەندىن گروپ و رەوت و پىكەتەنى سىياسى- ئايى- كۆمەلەيتى پەرىگىرى ۋەك(خەۋارىج و موعتەزىلە، ...)، رەخساند، كە ھەرىكەيەن بەرامبەرەكەنى تەكفىر دەكردو رىشتى خۇتت بەرامبەرىيان لەلال كىردوۋە، كە تاكو رۇزگارى ئەمىرۇش كارىگەرى ئەۋ مەملەتت سەختە لەسەر جىپاننى ئىسلامى ھەرمەۋە. ئەم قۇناغەش ۋەكو ھەموو سەردەمەكانى تر كۆمەلەك بىرمەند بە بىرۋا جىاۋازەكانىنەۋە ھىزى ئەم سەردەمەكانى خىستتەۋە رۋو لەۋانە:

ئىبن خلدون (1332-1406) ئەم زانايە بە پىشەنگى بىرمەندە كۆمەلەيتەكانى مەملەتت لەھىزى ئىسلامدا دادەنرىت، ئىبن خەلدون پىپى ۋايە "دەسەلات لەگەل دامەزاندەيەۋە تۋى مردنى خۇى دەچىتتت "ئاۋەكو دواتر پىنگە بەكۆمەل و ھۆزىكى تىردات دەۋلەتتىكى نوتىر بىناد بىنن. (الجابرى، ب.س، ص2) ئەمەش لەكاتىكدايە كە فەرمانپەرۋا لە دەسەلاتدارى ۋەدەۋلەمەندى ۋەدەستىلاۋى و خۇشگوزەرانى و خراپەكارى رادىن، بۆبە ناتوان بەپادەنى پىۋىست ۋەكو پىشوتەر لە پىناۋ بەرژەۋەندى گىشتى ھاۋلاتىيان و دەۋلەتدا كارىكەن تەنەنەت ئاستى تۋاناۋ بەرگىرىشيان دادەبەزىت دەمارگىرىيان لاۋاز دەبىت، بەم جۆرەش دەۋلەت دەچىتە قۇناغى پىرى و بىپىزى ومردن (ئىسماعىل، 2003: 169)، بەلەناۋچونى دەسەلاتى فەرمانپەرۋا كۆتايى دىت و دوۋبارە دەسەلات و ھۆكۈمەتتىكى نوتى دروست دەبىتەۋە، ئەۋاننىش دوۋبارە دەست بە داپلۇسىن و كۆكردەۋەنى سامان دەكەن و بەرەۋ قۇناغى ھەسانەۋە ئارامى ھەنگاۋ دەنن، پاشان بۇ قۇناغى زۆر خەرجى ۋەدەستىلاۋى، دواترىش لەناۋچون و لەناۋبىردنى دەۋلەت، بەمشىۋەيە دەستاۋدەستىكردى دەسەلات دوۋبارە دەبىتەۋە (الجابرى، ب.س، ص2).

پىنچەم/ مەملەتت سىياسى لە سەردەمە رىئىسانس

پىشەت و پەرەسەندە كۆمەلەيتى ۋەسىياسى و سەربازىيەكانى سەرھەتاي سەدەنى پانزەھەم، زەمىنەنى گۋاستەۋەنى سەدەكانى ناۋەرەستىيان بۇ سەردەمە رىئىسانس رەخساند، جىنگەنى ئامازە پىكردەنە لەگەل ئەۋ گۇرئانكارىيە فەرەبارو فرە رەھەندانەنى لە بۋارەكانى ئابوۋرى و كۆمەلەيتى و

خۇى دەپت بۇ پاشا، بەتابەت مافى (جىبەجىكرىن، دادوهرى)، لەبەرامبەرىشدا پاشا دەپت ياسا پراكتىزەبكات و سنورى دەسلەتەكانى خۇى بيارتت و لەپىناو پاراستن و بەرەپىدانى مافە سەرەككەكانى ھاۋلاتيان و دادپەرورەيدا دەسلەت بەكارىننىت، بەپىچەوانەو ەگەر پاشا پاپەند نەبوو بە جىبەجىكرىن سەرەم لايەنەكانى پەيمانەكە و ياسا شكىتى كرد، ئەوا دەكرت پەيمانەكە ھەلدەو شىتەو و مافى گەلە شۇرش و راپەرىن دزى پاشا بىكەن وزەمىنە بۇ ھاتى پاشايەكى ترى دادپەرورە خوش بىكەن، يان پاشا ناچار بىكەن كە چاكسازى لەخۇيدا بكات (سلىگ، 2007: 33)، بەلام ئەمە چارەسەرىكى بنەرتى نەبوو بۇ كەم كردنەو دەسلەت زۇردار، چونكە لەھزى كۆمەلایەت قۇناغەكانى پىشودا بۇمان پروون بۇو لەناوچونى زۇردارىك بەھاتنە سەرەختى زۇردارىكى تر كۇتايى پىھاتوھ .

مۇنتسىكۆ (1689-1755)، وىستى كىشى خراب بەكارھىنانى دەسلەت چارەسەر بكات كە لۇك نامازە بۇ كردو، ئەو دەل " دەسلەت بىسنور و كۆكرىنەو سەرەم دەسلەتەكان لای تەنە كەسىك گەرەتەرتىن مەتسىە بۇسەر نازادى، ھاوكات نامازە بەوھش دەكات كە دەكرت دەسلەت لە رىنگە دەسلەتەكانى ترەو سنوردار بىكرت " ھەربۇ ئەو مەبەستە تىورى جىاكرىنەو دەسلەتەكانى (ياسادانان، جىبەجىكرىن، دادوهرى) دەخاتە پرو تارىنگە لەپاوانكرىن دەسلەت و خراب بەكارھىنانى بىكرت (مۇنتسىكۆ، 2003: 170).

جان جاك رۇسۇ 1712-1778 ھەولیداو ھەلۆستىكى مامناوئەند وەرېگرىت لە نىوان بۇچونەكانى ھەرىكە لە (ھۆبىز، لۇك)، لە تىورەكەى رۇسۇدا ئەو بەدەدەكرت ھەلپەى مرۇف بۇ خاوندارىتى شتەكان و بەدەپىنانى بەرژەوئەندى تايەت، مملان و ناسەقامگىرى بەرھەم ھىناو، ھەربۇبە رۇسۇ پى وايە پىوستە ئەوململانپانە لەناوبىرت و چاكسازى بىكرت، ئەو پىش لە رىنگە گىرئەستىكەو كە پىوستى بە ياسايەكى دادپەرورە و يەكسان ھەيە، واتە ھەرىكەك لەلای خۇبەو بەتەواوى وازلە ھىز و تواناى خۇى ھىننىت بۇ ھەمووان، بەپى ئەم پەيمانە ھەموو تاكەكان يەكەدەگرنەو ھىزىكى ھاوبەش دروست دەكەن لە پىناو پاراستى ھەموو (روسو، ب.ت.س: 36-44). لەم پەيمانەدا مرۇف نازادىبە سروسىتەكەى لەدەست دەچىت، بەلام لەبەرامبەردا نازادىبەكى مەدەنى يان سىاسى كۆمەلایەت دەستەدەكەوت، بەم شىوئە ھەموو تاكىك مافى بەسەرھەموو تاكەكانى دىكەو دەپت كە ھاورىژەى ئەو مافانەپە كە دەستبەردارى بوو، بەمەش مرۇف ملكەجى ھىچ كەسىك نايىت تەنە خۇى نەپت و ئەمەش واپلىدەكات كە بەنازادى بىننىتەو، نامازە بەوھش دەكات ملكەچ بوون بۇ دەسلەت سىاسى خۇى لە خۇيدا نازادىبە، چونكە ئەو دەسلەتە وىستى گىشى دروستى كردو (سەعید، 2006: 80) .

بەشىوئەكى گىشى لەپەيمانى كۆمەلایەتەدا بىرمەندان لەسەر جۆر و شىوازى پەيمانەكە ھاورانىن، بەلام سەرەمىان لەپىناو چاكسازى كۆمەلایەت و سىاسىدا خالىكى ھاوبەش لەنىواناندا ھەيە، ئەو پىش ئەوئەبە كە تاك و گروپ بەتەواوى وىستى خۇبەو واز لەمافە سروسىتەكانى خۇبان دەھىن بۇ پاشايەك، تابوانن لەگەل ئەوانى تردا بژىن لە پىناو زالىبون بەسەر سروسىت و ئەو ژىنگە و دەسلەتەكە كە بەرژەوئەندى تايەت بەسەرىدا زالە. ھاوكات دەتوانىن بلىن تىورى پەيمانى كۆمەلایەت رىنگە خۇشكەرىبوو بۇ بەدەپىنانى سەرەستى و نازادى وشۇرشەكان .

بۇ ھاۋلاتيان دەپتە ئەركىكى ئايى و پىوستە رووبەرووى ئەو دەسلەتە بىنەو (ھندرىكس، 2014: 73-75).

دەكرت بوترت قۇناغى رىتسىانسى ئەوروى بەگىشى و پرۇسەى چاكسازىبە ئانىبەكان بەتابەت، لەگەل ئەوئە چەندىن ئەنجام و دەرھاوئەستەى ئەرتىيان لەسەر كۆى لايەنە (ئابورى، كۆمەلایەت، سىاسى، زانستى، ھزرى، وئەبى...) دروستكرىدو، لەھەمانكاتدا دەسلەتە رەھى پىاوانى ئايى مەسىحىيان بۇ تىورى دەسلەتە رەھى دەولەت گۆرى و سەرەتايەكى نوئىش بوو بۇ گەشەسەندى ھۆشيارى نەتەوايەت و دروستىوونى دەولەت نەتەوئەبى و سىستەمى دەسلەتە پاشايەت رەھى مىرو ئىمپراتورەكان، بەلام لەگەل ئەوھشدا ھۆكارى سەرھەلدانى داگىركارى و مملانپى مەزھەبى و شەرى خۇنئاوى نىوان كاسۆلىك و پرۇتستانتەكان بوو (صالح، 2010، 288-290).

تىورى دەسلەتە رەھى پاشاكان لەسەدەى ھەفدەدا سەرچاوى سەرھەلدانى مملان و پىشوپىبە ئايى و سىاسىبەكان بوون، كارىگەرى بەھىزى لەسەر ئەندىشەو ھزرى زاناو بىرمەندە سىاسى و كۆمەلایەتەكان دروستكرىدو بەدواى رىنگە چارەبەكدا دەگەرپان تا لەرىنگەبەو بتوان پەيوەندى نىوان ھاۋلاتى و دەسلەتە رىكەخەن، بۇ ئەو مەبەستەش ھەرىكە لە (تۇماس ھۆبىز، جۇن لۇك، جان ژاك رۇسۇ)، لە چوارچىوئە تىورى (پەيمانى كۆمەلایەت) دا وەرچەرخانىكى گەرەبەيان لە ھزرى كۆمەلایەتە سەرەمەكەدا دروست كرد، لەو تىورەدا باس لەچەمكى سەرورەى بۇگەل كراو، زۆرىنەى بىرمەندەكانى ئەم سەرەمە سەرچاوى پەسەنى سەرورەى و چاكسازى بۇگەل و ھاۋلاتيان دەگەرپىننەو.

تۇماس ھۆبىز 1588-1679، يەكك بوو لە بىرمەندو ھزرفانە برىتانىبەكان كە قۇناغەكانى ژيانى ھاوتەرىب بوو لەگەل مملان و جەنگە بەزدەوامەكانى نىوان مىرو دەسلەتەدارە سىاسىبەكان لەلایەك و مملانپى مەزھەبى نىوان كاسۆلىكە پارىزگارو نەرىخوئەبەكان و پرۇتستانتە نوئىخوئەكان لەلایەكى دىكەو، ئەم بارودۇخەش كارىگەرى راستەوخۇبان لەسەر ھزرو تىروانىبە سىاسى و كۆمەلایەتەكانى ھوبز دروستكرىدو بونەتە پالئەرىك بۇ دارىشتى ھزرىكانى، ئەو پىوباو بوو كە بونى سىستەمىكى سىاسى رىكەوتن لەسەر كراو لە نىوان حاكم و مەحكوم، دلىباى بەرجەستەكرىن يەكسانى و لىكتىگەبىشتى نىوانىان مسۆگەر دەكات (عبدالرحمان، 2001: 169)، بە پرواى ھۆبىز بەمەبەستى چارەسەر كرىن و كۇتايى ھىنان بە مملان و ناسەقامگىرىبەكان، پىوستە تاكەكانى كۆمەلگا لە چوارچىوئە (پەيمانى كۆمەلایەت) دا دەستبەردارى سەرەم مافە سروسىتەكانى خۇبانى بۇ (پاشا) بەو پىبەش كە پاشا لايەنكى نىو پەيمان و رىكەوتنەكە نەبو، بەلكو بەرمەبىناى رىكەوتنى نىوان تاكەكان بوئە خاوند دەسلەتەكى رەھا، ھەربۇبە تاكەكان مافى رووبەرووبونەوئە پاشايان نىبە (مەمەد، 2001: 58).

جۇن لۇك 1632-1704 ھاوشىوئەى ھۆبىز، جۇن لۇكەش لە قۇناغىكى پرلملان و ناسەقامگىردا ژياو، بەتابەت شۇرشى جەماوهرى برىتانىا لە دزى دەسلەتە پاشايەت رەھا كە لەسەر بەنەماى ھزرى ھۆبىز دامەزرابوو، لۇك بە پىچەوانەى ھۆبەو لەگەل سازشكرىن رەھى تاكەكاندا نىبە بۇ دەسلەت و جەخت لەسەر ئەو دەكاتەو كە لە پىناو ژيانىكى چاكتر و بەدەپىنانى بەرژەوئەندى گىشىدا، مرۇف دەستبەردارى بەشك لە مافەكانى

رۇتۇ سەرەكى بىگىرپىت لە سەرەم كاپەو چالاكىيە ئابورويەكاندا، بەتابىەتى ديارىكردىن نرخ و كۆنترۇلكردىن بازارو بەدەولەتكردىن سەرەم دامەزراوہ ئابورويەكان و زىگىركردن لە ديارەدى قۇرخكارى ئابورويى. بەمشۆەيە ھزرى سەرەمەدارى و سۇسىيالىستى، بوونە دوو ئايدۇلۇجىيائى جىاوازو دژبەيەك، كە ئازادى تاك و رۇتۇ دەولەت لە ژيانى ئابورويى و سىياسى تاكدا تەوہرى سەرەكى مەملەتتىكانىيان بوون (خلىفە، 1999: 183) ھەرۋەھا چەندىن بزوتنەوہى رزگارى خوازى جەمانى لە شۆەى شۆرش و كودەتا لەپىناوچاكاكسازى و باشكردىن گوزەران و ژيانى خەلكدا رووياندا، ھەموو ئەمانەش واپكرد كە بىرمەندانى لىبرالىزم لە قۇناغىكى نوڭدا وەك پىئوسىتسىيەكى سەردەمەكەو لەژىر كارىگەرى ھزرى سۇسىيالىستى، بگەنە ئەو برۋايە كە پىئوسىتسىيە لىبرالىزم لەگەل گۇران و پەرەسەندەنە ئابورويى و كۆمەلەيەتتەكاندا خۇى بگونجىنپىت و بەرەگىكى نوڭو دەرىكەوئىت كەبە لىبرالىزمى سودگەرلىكى ناودەبىرپىت و ھەرىكەلە (ئادەم سەمى، جىمى بنتام، و جۇن ستىوارت مل) بەبىروپراكانىيان سەبارەت بە ئابورويى سىياسى ھزرى ئەو سەردەمەكان دەولەتمەند كرىد، بۇ ئەو مەبەستەش جەختىيان لەسەر ئەرى دەولەت دەكردەو لە چاودىرپىكردىن ئازادىيە سىياسى و ئابورويەكانى تاك و بەرپىسارىتتى دەولەت لە دابىنكردىن خزمەتگوزارىيە كۆمەلەيەتى و تەندروسى و پەرۋەردەيەكاندا لەپىناو بەدەپىنناتى خۇشگوزەرانى بۇ ھاۋالاتىياندا (عبدالرحمن، 2001: 181)

لەبەرەمبەرىشدا ئاراستە ھزرىيەكانى ھىگىل و ماركس وەك رەنگەندەوہەيەك بۇبارودۇخى سەدەى ھەژدەو نۆزدە رەوايىيان دابە مەملەتتىكى كۆمەلەيەتى و سىياسى بۇ بەدەپىنناتى يەكسانى و دادپەرۋەرى و گەشەدان بەرەھەى رۇلى دەولەت لەجوارچىوہى سىستەمى سۇسىيالىستى (ئىشتراكى)دا.

لەو بارەيەوہ، جۇرج فرىدرك ھىگىل 1770- 1831 وەك يەككىك لە گىرنگىرتىن فەلەسوفەكانى ئەلمانىيا، جەختى لە دوونەمەى سەرەكى وەكو(دىالېكتىك و دروستىبونى دەولەتى نەتەوہەيە)كردۇتەوہ. لەبارەى دىالېكتىكەوہ بەشۆوزىتلك لەبىننىنى دياردەكانى جەمانى دەزانىت، پىئوایە جەمان بەردەوام پراوپرە لەھىژە دژەكان، ھەر ھىژىتلك كە دروست دەبىت كارادانەوہەيەكە بەرانبەر ھىژىكى پىش خۇى، دەكرىت وەك خالى سەرەتا دابىرپىت، ئەم ھىژە ناۋى تىژە، دواى تىپەپىوونى ماوہەيك ھەر لە دەروونى ئەم ھىژەوہ كە تىژە ھىژىكى دژبەرى خۇى پەيدا دەبىت ناۋى ئانتىتېژە، لەئەنجامى مەملەتن كارىگەرى دانان و كارىگەرى وەرگرتى نىۋان ئەم دوو ھىژە، ھىژى سىيەم پەيدا دەبىت كە ناۋى سەنتىژە، ئەم سەنتىژە دواتر خۇى و لە سەرەى خۇيدا دەبىت بە تىژىك لەبەرەنەبەر ھىژىكى ناكۇكى دىكە ھەر لەخۇى دروست بووہ دەكەوئىتە مەملەتن (عبدالرحمن، 2001: 193). لەو بارەيەوہ ھىگىل دەلئىت"بۇئەوہى دەولەت ھەيىت وگەشەبكات ئەبج ئاغاو كۆيلە ھەيىت"، پەيۋەندى نىۋان ئەم دوولەيەنە پەيۋەندىكى دىالېكتىكە، تانەو كاتەى ھەردوولا دەگەن بەخود ھوشيارى، دژى يەك دەوہستەنەوہ، لەئەنجامى ئەم مەملەتتىدا ناپىت يەككىكان ئەۋى دىكە لەناو ببات، بەلكو ئەو مەملەتتىيە تا ئەو پادەيە بەردەوام دەبىت كە ئاغا دان بە بوونى بەرانبەرەكەى دا دەئىت، يان كۆيلە بە دلشكاۋى و نارپەحتى كۆيلەبوونى خۇى قەبوول دەكات و دواتر كار بۇ ئەوہ دەكات بەو كارانەى دەبكات ئاغا تەسلىمى خۇى بكات. لەو بارەيەوہ ھىگىل پىئوایە مەملەتن يەككىكە لەو ھۆكارانەى دەمانگەيەنئىتە پاستىيەكان و ئاشكاركردىن نەپنىيەكان و شىباربوونەوہو دروستىبونى دەولەتى نەتەوہەيى، ھەر

ئەگەرچى چەند جۇرئىكى جىاوازى سىستەمى حكومپرانى وەك (پاشايەتى رەھا، پاشايەتى سنووردار، دىموكراتى و دەسەلاتى گەل) وەك دەرنەنجامى تىۋرى پەيمانى كۆمەلەيەتى لە ئەورويپا سەريان ھەلداو بوونە جىگەرەوہو ئەئتەرناتىقى دەسەلاتى رەھائى كلىسەى كاسۇلىكى (عبدالرحمن، 2001: 177)، بەلام پەيمانى كۆمەلەيەتى نەيتوانى رىگرى لە مەملەتن و سەرەلەدانى شۆرش و راپەرىن بكات، بەلكو لەوماوہەيدا ئەورويپا ئەمىرىكا چەندىن شۆرشى گەورەيان بەخۇۋە بىنى، لەو بارەيەوہ شۆرشى فەرەنسى 1789 بەيەككىك لە گىرنگىرتىن رووداۋەكانى كۆتابى سەدەى ھەژدە دادەنرىت كە كارىگەرى توندى لەسەر شۆەى حكومپرانى و سىستەمى ئابورويى و بويناىدى كۆمەلەيەتى فەرەنسا دروستكردو رەنگەندەوہى لەسەر زۆرىيە و ۋلاتانى دىكەى ئەورويپا ھەبوو. ھۆكارى سەرەلەدانى ئەم شۆرشە بەبرۋاي ھەندىك لە شارەزايان بۇ چەند ھۆكارىك دەگەرئتەوہ، بەتابىەتتىش جگە لە خراپى بارودۇخى ئابورويى و بەردەوامى جەنگە دەرىكەيەكانى فەرەنساو بوونى جىاوازييەكى قولى چىنەيەتى لەنىو كۆمەلەگەى فەرەنسى، لەھەمانىكتادا دەسەلاتىكى پاشايەتى رەھا لەو ۋلاتەدا حوكمى دەكرد كە سەرەم ماف وئازادىيەكانى ھاۋالاتىيانى زەوت كرىدبوو، لەگەل ھەموو ئەمانەشدا ھزرو تىروائىنەكانى ھەرىكە (لە قۇلتىر، مۇنتىسكۇ، رۇسۇ) رۇتۇ بەرچاويان ھەبوو لە و شىباركردەوہى كۆمەلەگەى فەرەنسى سەبارەت بە نادادپەرۋەرى و نەبوونى ئازادى و يەكسانى و خراپى حوكمى خۇسەپىنى پاشايەتى رەھا، ھەموو ئەمانەش زەمىنەيان بۇ سەرەلەدانى شۆرش و كۆتابىيەتتەن بە حوكمى پاشايەتى رەھا لەفەرەنسا رەخساند، كە گۇرانكارىيەكى رىشەيى لە بويناىدى كۆمەلەيەتى لە ئەورويپا جەمان بەگشتى دروستكرد، بەجۇرئىك شۆەو مۆركى پەيۋەندىيە كۆمەلەيەتتەكانىشى گۇرى و سىستەمى دەرىبەگەيەتى لاوازكرد، ھاۋاكات گۇرانكارى رىشەيى لەھزرى جەماندا بەگشتى و كىشۋەرى ئەورويپا بەتابىەتى لىكەوتەتەوہ، زەمىنەى بۇ دەركەوتنى دەولەتى نەتەوہى و ئازادى و دىموكراتى و مافى گەل رەخساندو رەوايىدا بەسەرەم گەلانى دۇنيا كە لەدژى سىستەمى پاشايەتى و دەسەلاتدارە زۇردارەكان لە مەملەتتىداين (احمد، 1977: 29) (سامان حسين احمد، 2014: 37-43).

لەلەيەكى دىكەوہ پەرەسەندەنە سىياسى و ئابورويى و كۆمەلەيەتتەكانى سەدەى ھەژدەو نۆزدە، بەتابىەتتىش شۆرشى پىشەسازى و فراوانبوونى چالاكىيە بازىرگانى و پىشەسازىيەكان و گەشەسەندى سەرەمەدارى، شۆپتەوارو كارىگەرى قولىان لەسەر ماف و ئازادىيەكانى تاك جەپئىشت، بەجۇرئىك جەختكرنەوہى ئازادى رەھا لەلەيەن لىبرالىزمى كلاسىك و دوورخستەنەوہى دەولەت لە سەرپەرىشتى و چاودىرى تاك، بەشۆەيەكى ناراستەوخۇ بىوہ ھۇى سنووربەزاندىن و زەوتكردىن ئازادى بەرامبەر و دەركەوتنى چىنى سەرەمەدارو زىاد بوونى جەنگ و ئىمپىرالىزمى سىياسى و ئابورويى(عبدالباقي، 1981: 341)، لەبەرەمبەرىشدا ھزرى سۇسىيالىستى جەختىيان لەسەر بايەخ و گىرنگى دەولەت لە پاراستى ماف و ئازادىيەكانى تاك دەكردەوہ، چونكە لەم قۇناغەدا چىنى كرىكاران سەرەپراى بارگرانى و سەختى ژيان و كارو ماندووبوونى زۇرو نەبوونى دلنبايى و بىمەى كۆمەلەيەتى لە شۆپنى كارەكانىياندا، زۇرچار لەلەيەن خاۋەنكارەكانىيانەوہ چەوسىنراۋنەتەوہو ماف و ئازادىيەكانىيان زەوتكرادو، ھەرىۋيە ھزرى سۇسىيالىستى، بەپىچەوانەى لىبرالىزمەوہ، پىيان و ابوو پىئوسىتە دەولەت

مەبەستە ھەرىكەت ھەرىكەت (ئوگست كۆنت، دوركېم، بارىتۆ، ماكس فېبەر) ۋەك رابەرى بونىادى ئەركىگە رابى كلاسىك دەرگە وتىن و چارەسەر تېرۋانىنى خۇيان لەۋبارەيەۋە خستەرۋو، لېرەدا بېرۋاكانى ماكس فېبەر ۋەكو تەۋاۋكارى بۇ بېرۋاكانى كارل ماركس كەلە پېشدا باسكارا دەخەينە پرو.

ماكس فېبەر (1863-1920): يەككە لەۋ بېرمەندانەي كە پېداگرى لەسەر ئاسايى كىردنەۋە ھېۋىر كىردنەۋە دۇخى مەملەتنى نىۋو كۆمەلگەۋە كۆتايپىتەن بە ناسەقامگىرى و ئالۇزىيەكان دەكات لە پېناۋ بەدەستېنەن سەقامگىرى تەۋاۋكارىدا، بەلام لەگەل ئەۋەشدا بەشېۋەيەكى رەھا مەملەتن رەتتاكتەۋە، بەجۆرلەك مەملەتنى لەپېناۋ (بەھا، بېرۋاۋەر، نىمۋنەي بالابە ھۆكارلەك بۇ دوۋبارە زىكخستەنەۋە كۆمەلگە دەزانىت، ھەرۋەھا باۋەرى بە دوو چىنى ناكۆك نەبوۋە ۋەك چۆن ماركس پېۋاۋەر، بەلكو باۋەرى بە بوۋنى چەندىن چىنى كۆمەلەيەتى جۇراۋجۇر ھەيە كە جىاۋازىيان بۇ چەندىن فاكتەرى ۋەك (ئابورى، كۆمەلەيەتى، سىياسى) دەگەرتتەۋە، لەچۈرچىۋەي ئەۋ دابەشكارىە چىنايەتتەشدا جىاۋازى بەرژەۋەندى دەردەكەۋەت، بەجۆرلەك مەمۇرەقەۋەك و چىنەكان لە پېناۋ باشكردىن بارودۇخ و بەدەستېنەن سەرۋەت و سامان و ھېژدا دەكەۋە مەملەتنى يەكتر چۈنكە بەدەستېنەن خاۋەندارتى وسەرمايە ھۆكارلەك بۇ زىاد بوۋنى ھېز و پېگەۋ دەسەلات، ھەربۇيە لېرەدا فېبەر مەملەتن بەگىرنگ دەزانىت، چۈنكە ئەم زىادبوۋنى ھېز دەسەلاتە ھۆكارە بۇ بەردەۋامى و پاراستى پېگەۋ سەرمايەۋە سىستەمى سەرمايەدارى، لەۋ پېناۋەشدا سەرمايەدارى بەسىستەمىك يان دەسەلاتىكى ئەقلاۋى و رەشىد دەزانىت، كە لەسەر بنەماي زانستى وياسايى و بېرۋاكراتى دامەرزۋاۋە چارەسەرى زۆرلەك لەگىرەتەكانى كۆمەلگە دەكات (الحسىنى، 1985: 75-77).

لەگەل ھەموو ئەمانەشدا ئاراستەي لېبرالى نوۋ لە دىراسەكردن و شىكردنەۋە قوۋ و واقىيانەي كۆمەلگەدا كورنەپېنا لەلەيەكەۋە بەھۇيى بۇلۇكرەنەۋەي ئايدۇلۇجىاي پازى بوۋن بەبارودۇخ و لەلەيەكى تىرشەۋە بەھۇيى زىادبوۋنى كېشەكانى ۋەك (جىاۋازى رەگەزى، جىاۋازى نىۋان ھەزار و دەۋلەمەند، جىاكارى بەرامبەر بە ئن، جەنگە يەك لەدۋاۋەكەكان، مەملەتنى نىتىنى و نايى و مەزھەبى...)، ھەربۇيە جارىكى تر خواسى گەپانەۋە بۇ تىۋورى ماركس و ئاراستەي مەملەتن بوە جىگەي بايەخى بېرمەندان .

دەرئەنجام

1-مەملەتن دياردەيەكى حەتمىيەۋە مېۋوۋەكەي بۇ سەرەتاي بوۋنى مەمۇرە دەگەپتەۋە لەسەرزەۋى .

2-ھەرزو تېرۋانىنى بېرمەندو فەيلەسوفەكان، دەرئەنجامى رەۋشى سىياسى و كۆمەلەيەتى و ئابورى كۆمەلگە مەۋجۇدەكان بوۋە نامانجىان چارەسەر زىكخستى پەيوەندى نىۋان تاك و دەسەلاتى سىياسى بوۋە.

3-لەيۋنانى كۆندا روۋبەروۋبوۋنەۋەي كۆبلايەتى و نايەكسانى و نادادپەرۋەرى، ھۆكارى مەملەتنى نىۋان خەلك و دەسەلاتى سىياسى بوۋە، لەۋپېناۋەشدا ۋەك دەرئەنجامى مەملەتنىكان كار بۇگۇرپى سىستەمە سىياسىيەكان كراۋە چەندىن ياساي جىاۋاز دەرگراۋە تا چىتر خەلك يەكسان پېت و لە چەۋساندەۋەۋە زەۋتكردىن ماف بېرۋازىن دەرفەتى زياتر بۇ بەشدارى سىياسى ھاۋلاتيان رەخسەۋە، بەلام لەگەل ئەۋەشدا مەملەتنى نىۋان دەۋلەتە شارەكان لەپېناۋ

بۇيە دەلەت " ئەۋ گەلەي كەلەمەرگ دەترسېت وپې باشە ۋەكو خۇي بىمىنەتەۋە بىنەتە كۆيلە، سەربەخۇي لەدەست دەدات" (خلىفە، 1999: 80). لەتېرۋانىنەكانى ھىگەۋە لەۋە دەگەين سەلەبەرى مېۋوۋ بىرتىبە لە گۇرەپانى مەملەتنىكان ئەۋ جىگەيانەش كە مەملەتن تىيادا روۋنەدات ئەۋا لە پەراۋىزى مېۋوۋا دەمىنەۋە، چۈنكە مەملەتن لەناۋخۇ ۋەدەرۋەي ھەرنەتەۋەيەكدا روۋبەدات، سەرچاۋەيەك دەبېت بۇ گۇرۋان و پېشكەۋەتى نەتەۋەكان و ۋشياربوۋنەۋەۋە زىاد بوۋنى ھەستى نەتەۋەي لەدايك بوۋنى بېرى نوۋ.

كارل ماركس (1818-1883): ماركس لەسەردەمىكى پې لە مەملەتن دا ژاۋە، ئەۋش لەدايكبوۋنى كۆمەلگەي پېشەسازى و بەرپاۋىۋنى مەملەتنى توندو شۇپشى دۇرۋار بوۋ، بەتايەت دۋاي ئەۋەي كە كۆمەلگە بۇ دوو چىنى سەردەكى (سەرمايەدار و كرىكار) دابەش بېۋو، بەبۇچۈنى ماركس مەملەتنى چىنايەتى لەسەدەي نۆزدەدا زياتر سەۋشكىكى سىياسى ۋەرگىت بەرەۋ مەملەتنى سىياسى ھەنگاۋىناۋە ھۆكارى مەملەتنەش بۇ ئابورى دەگەرتتەۋە، لەگەل فشارى ئەندامانى چىنى سەرمايەدار كارىگەرى نەرتىيان لەسەر كرىكار ھەبۋە، بەشېۋەيەك كارىان بۇ دەست بەسەرداگرىتى بەرھەم و كارى ئەندامانى چىنى كرىكار كىردە، ئەم چىنە (كرىكار) ئاستى خويىند و ژيانيان لە پەلەيەكى نىمداۋو و نىشتەجى ناۋچە ھەژانرشىن و بىن خىزمەت گوزارىيەكان بوۋن، خاۋەنى ھىچ نەبوۋن و ھىچ دەسەلاتىكان لە دەستدا نەبوۋ، ھەستىيان بە چەۋسانەۋەۋە زەۋتكردىن بەرژەۋەندەكانيان لەلەيەن چىنى سەرمايەدارەۋە دەكرد، ئەم ھۆكارانەي كەباس كرا، گوزارشت لە حەزو نازارەكانى كرىكار دەكات، كە لە روۋى دەرۋونى ۋەمەنەۋەۋە تېكشكاۋ و لە روۋى كۆمەلەيەتتەۋە بىن (پىزۋەيژ) بېت. ئەۋ دۇخەش ماركس بە نامۇ بوۋن باسى لېۋە دەكات كە بىرتىبە لە " دۇخىك تىيادا مەمۇرە خۇي و ژيانى بىن ماناۋ بىن نامانچ و بېبەرھەم دېتە بەرچاۋ" (ماركس، 2001: 178)

كرىكار بەھۇيى بېبەشېۋونى لەھەموو ئەۋ شتانەي كە بەرھەمى ھېناۋەۋە قوربانى لە پېناۋىدا داۋە، بەلام لەلەيەن چىنى سەرمايەدارەۋە لې زەۋت كراۋە ھەست بە نامۇبوۋن دەكات، ئەمانە دەبنە پالئەنر بۇ دروستبوۋنى ھوشيارى چىنايەتى لاي چىنى كرىكار ئەۋ ھوشيارىيە يەككىتى چىنايەتى دروستدەكات، دواتر زىكخستىكى شۇپشىگىرى لەنېۋان نەۋەكانى ئەۋ چىنە دروست دەكات، شۇپشىك وگۇرپىكى تەۋاۋ بىنەپەتى لە بونىادى كۆمەلەيەتتەۋە دروست دەكات، كۆمەلگە بەرو قۇناغىكى نوۋ دەگۇرپىتتەۋە كەبىرتىبە لە سۇسالىزم (ئىشتراكى)، بەبرۋاي ماركس لېرەدا چىن نامىتى و مەملەتن كۆتايى پېدېت يەكسانى و دادپەرۋەرى بەرجەستە دەبېت (لوفىشر، 1971: 106). لېرەدا دەگەبنەۋەۋەي كە ھۆكارى مەملەتن لاي ماركس سەرچاۋەكەي بۇ ئابورى دەگەرتتەۋە، بەلام لەگەل ئەۋەشدا رەھەندى ھېز و ئايدۇلۇجىا ۋوشياربوۋنەۋەشى فەرامۇش نەكردە، ھەموو ئەمانەش پېكەۋە لە گەشەپېدان و گۇراندە بەشداردەبىن .

ئەۋەي جىگەي ئامازەبۇكرەنە خراپى رەۋش و بارودۇخى كۆمەلەيەتى و ئابورى و سىياسى ئەۋروپا لە دۋاي شۇپشى پېشەسازى ۋەفەرەنسىيەۋە و بەردەۋامى مەملەتنىكان زەمىنەي بۇ دەرگەۋەتى ئاراستەيەكى نوۋى لېبرال رەخساند ، كە لەپېگەي بېرۋاۋ تىۋرە جىاۋازەكانيانەۋە ھەۋلىياندا بە دۋاي دوۋبارە زىكخستەۋەي ژيانى كۆمەلەيەتتە بەگەپن و لە پېناۋ پىگىكرىدىن لە ئالۇزى و مەملەتنى سىياسى و بەدەستېنەن سەقامگىرى و ھاۋسەنگى تەۋاۋكارىدا، چاكسازى لەكاروبارى كۆمەلەيەتى و سىياسىدا بىكەن، بۇ ئەۋ

- 1- ابراهيم، محمد عباس(2006)، نشاء الفكر الاجتماعى، دار المعرفه الجماعيه، الاسكندريه.
- 2- احمد، فاروق يوسف(1977)، دراسات فى الاجتماع السياسى، جزوالاول، مكتبه عين الشمس، قاهره.
- 3- الجابرى، محمد عابد، فكر ابن خلدون(العصبيه والدوله)، بيروت، مركز دراسات الوحده العربيه، گ8، ب.س.
- 4- حسن، حسن ابراهيم(1996)، تاريخ الاسلامى السياسى و الدينى و الثقافى و الاجتماعى، ج1، ط14، مكتبه النهجه المصريه.
- 5- الحسينى، السيد(1984)، علم الاجتماع السياسى المفاهيم و القچاچا، ط3، دار المعارف، القاهره.
- 6- الحسينى، السيد(1985)، نحو نظريه اجتماعيه نقديه، دار النهجه العربيه للطباعه و النشر.
- 7- خليفه، عبدالرحمن(1999)، ايدىولوجيه الصراع السياسى دراسه فى نظريه القوه، دار المعرفه الجامعيه.
- 8- رشوان، حسين عبدالحميد احمد(2007)، فى القوه و السلطه و النفوذ، دراسه فى علم الاجتماع الساسى، مركز الاسكندريه للكتاب.
- 9- روسو، جان جاك، فى العقد الاجتماعى، ت. ژوقان قرقوط، دار القلم، بيروت-لبنان، ب.ت.س.
- 10- سلطح، فضل الله محمد(2007)، الفكر السياسى الغربى النشاء و التطور، ط1، دارالوفا للطباعه و النشر، الاسكندريه.
- 11- الطيب، مولود زايد(2007)، علم الاجتماع الساسى، ط1، دار الكتب الوطنيه، بنغازى-ليبيا.
- 12- طالبى، ارسطو، السياسه، ت. احمد لطفى السيد، منشورات الفاخريه، الرياض، ب.س.ط.
- 13- عبد الباقي، زيدان(1981)، التفكير الاجتماعى نشاته و تطوره، ط3، دار غريب للطباعه و نشر، القاهره.
- 14- عبدالرحمن، عبدالله محمد(2001)، علم الاجتماع الساسى النشاء و التطور و الاتجاهات الحديثه و المعاصره، ط1، دار النهضه العربيه للطباعه و النشر، بريت، لبنان.
- 15- عطيه، عزيز سوربال(2005)، تاريخ المسيحيه الشرقيه، ت. أسحاق عبيد، ط1، القاهره.
- 16- النورى، الحسنى، قيس، عبدالمنعم(1983)، النظريات الاجتماعيه، وزاره تعليم العالى و البحث العلمى، جامعه بغداد.
- 17- هندريكس، سكوت اتش، مارتن لوبر(2014)، مقدمه قصيره جدا، ترجمه كوثر محمود محمد، ط1، مؤسسسه هنداوى للتعليم و الثقافه، القاهره.
- 18- كارل ماركس و فردريك انجلس(1976)، الايدىولوجيه ايلمانيه، ت. فواد ايوب، داردمشق للطباعه و النشر، دمشق.
- 19- لوفيفر، هنرى(1971)، ماركس و علم الاجتماع، ت. بدر الدين قاسم الرفاعى، منشورات وزاره الثقافه، دمشق.
- دووه: كتيبته كوردبييه كان
- 20- پولادى، كمال(2005)، ميژوى هزرى سياسى له رۇژئاوا، و. نازاد و له دهبهگى، سيروان زهندى، دزگای چاپ و بلاوكرندنهوى موكریان، كوردستان، ههولپر.

- دهسه لاتدا هۇكاربووه بۇ لاواز بوونى پيپهستيوونى نه ته وه پى و نيشتمانى لاي يۇنانيه كان.
- 4- هۇكارى ململانيكان له رۇما بۇ پواونكردى دهسه لات و هيز دهگه پرتته وه له لايه ن پاشا و ئيميراتورى رۇماوه، پاشان به هۇى خراب به كارهينانى دهسه لات و سته مكارى و نايه كسانى، چهندين ململانى سياسى ناوخۇي له شيوهى شۇرشدا بۇگۇرانكارى له سيسته مه كاندا نه نجامدراوه.
- 5- دهركه وتى نايى مه سيحى وهك دهسه لات و سيسته مه خودايى، سه رهاى دهركه وتى ململانيه كى توند بوو له گهل دهسه لاتى دونيايى (ئيميراتور) دا، نه نجامه كه شى به لاواز بوونى دهسه لاتى ئيميراتورى سته مكارو ديكتاتور كۇتايى پها تووه و پاپا وهك خاوه ن دهسه لاتى نايى و دونيايى دهركه وت و سه رجهم ره ههنده سياسى و نايورى و زانستى و كۇمه لايه تيبه كانى نه وروپا بۇ ماوهى نزيكه ي هه زار سال به هزرى كلئسه ي كاسۇليكى رويوشكران.
- 6- له سه رده مى ئيسلامدا ململانى له سه ر دهسه لات و به ده سه ئينانى پايه ي خه لافته، چهندين ململانى و شه رى خوتناوى ناوخۇي به دواى خۇيدا هينا، به لام ره و اياندا به سه نندنه وهى دهسه لات له خه ليفه نه گهر پيچه وانه ي بنه ماکانى نايى بيت و دهسه لات بۇ به رزه وه ندى خۇى به كارهينانى نه مه ش زهمينه ي بۇ دهركه وتى چهندين گروپ و ره وت و پيكا هته ي سياسى- نايى- كۇمه لايه تى په رگير ره خساند، كه هه ربه كه يان به رامبه ره كه ي ته كفير ده كر دو رشتى خوئى به رامبه ره كه ي له لات ده كر د.
- 7- له سه رده مى رپنيسانس سه ره له داني ململانى و نه نجامدانى شۇرش و ياخيوي خانهدان و پادشا و ئيميراتوره كان له دزى دهسه لاتى كلئيسا مه سيحى و پياوانى نايى و پاپاكان و جياكرندنه وهى دهسه لات له نايى بوو. نه نجاميان له سه ر كۇ لايه نه (نابورى، كۇمه لايه تى، سياسى، زانستى، هزرى، و يژه ي...) دروست كر دو وه، سه ره تايه كى نوئش بوو بۇ گه شه سه ندى هه ستى نه ته و ايه تى و دروستيوونى ده ولته نه ته وه پى و سيسته مى دهسه لاتى پاشايه تى ره هاى ميرو ئيميراتوره كان، به لام له گهل نه وه شدا هۇكارى سه ره له داني ململانى مه زه به ي نوان كاسۇليك و پرؤتستانته كان بوو.
- 8- په يماني كۇمه لايه تى به ناشكرا ريگه خۇشك ره بوو بۇ سه ره ريوونى مرؤف و زياد بوونى هۇشيارى و نازادى و ديموكراتى و جياكرندنه وهى دهسه لات هه كان له يه كترى.
- 9- هۇكارى سه ره له داني ململانى سياسى له سه رده مى نوئدا بۇ دهسته به ركردى نازادى و يه كسانى و ماف دهگه پرتته وه، كه كۇتايى به حوكمى پاشايه تى ره ها هينا و گۇرانكاريه كى گهره ي له ژيانى نابورى و كۇمه لايه تى و سياسيدا كرد، زهمينه ي بۇ دهركه وتى نازادى و ديموكراتى و مافى گهل ره خساند و ره و ايدا به سه رجهم گهلانى دونيا له دزى سيسته مه پاشايه تى و دهسه لات داره زۇرداره كان له ململانيدان.
- 10- له نه نجامى خراب به كارهينانى نازادى له سه رده مى نوئدا له به رامبه ردا هزرى سۇسياليسى كارى بۇكه مكرندنه وهى نازاديه كان و به دپينانى يه كسانى ده كر د، پاشان ليبراليزمى نوئ دهركه وت وهك پيويستيه كى سه رده مه كه له پيناو به دپينانى به پرسپارتي كۇمه لايه تى و خۇشگوزهرانى و سه قامگيرى و هاوسه نكي و ته و او كاريدا تيده كۇشان.

ليسى سه رچاوه كان

يه كه م: كتيبته عه ره بيه كان

- 21-زەنگەنە، سەمەد(2009)، کارىگەرى مافە سروشتىيەكان لەسەرھەلدانى شۆپشدا، چ1، دەزگای چاپ و پەخشی ھەمدى، سلیمانى.
- 22-سەعید، ھىوا عەزىز(2006)، رەنگدانەوھى بىرى لىبرالى لە باشورى كوردستان 1900-1958، چاپخانەى ياد، سلیمانى.
- 23-صالح، محمد محمد(2010)، مېژووى ئەوروپا لەسەردەمى رېنسانس تاوھكو شۆپشى فەردەنسى1500-1789، و. نارام محمد، چاپخانەى نارین، سلیمانى.
- 24-حوسین ئەحمەد، سامان(2014)، مېژووى ئەوروپا لە شۆپشى فەردەنسىوھە تا كۆتايى سەدەى نۆزدەھەم، چاپخانەى نارین، چ1.
- 25-طقوش، محمد سوھىل(2009)، پوختەى مېژووى ئىسلامى، و.نھاد جلال حىب اللھ، چ1، دار الفکر، بیروت .
- 26-فلوۆوھرز، سارا(1384)، چاكسازى ئايى، و.ھەژار رەحىبى، چاپخانەى رۆژھەلات، چ1، ھەولێر .
- 27-محەمەد، بەھادىن(2001)، تىۆرى دەولەت و سىستەمە راميارىيەكان، چ1. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.
- 28-ماكياقبلى، نىكۆلۆ(2011)، مېر، و. سالىح يوسف سۆفى، چاپخانەى ھاوار، دھۆك.
- 29-مۇنتسكىۆ(2003)، رۆحى ياساكان، و. ئىدىرىس شىخ شەرەفى، چ 1، دەزگای چاپ و بلاكوردنەوھى موكرىان، ھەولێر.
- 30-ئىسماعىل، رېبىن رەسول(2003)، سىستەمى سىياسى ھىزرو فەلسەفەى سىياسى، چاپخانەى وەزارەتى رۆشنىيىرى.
- 31-ئەفلاتون(2008)، كۆمار، و. د. محمد كەمال، دەزگای پلانۆ بۆ بلاكوردنەوھە.

سىيەم: نامە زانكۆبىيەكان

- 1-حسنى، بارزان كمال(2004)، رەھەندە كۆمەلەئايەتەكانى توندوتىڤى سىياسى، لىكۆئىنەوھەكى مەيدانىيە لە ھەرئىكى كوردستان- عىراق، نامەى ماستەر(بلاونەكراوھ)، زانكۆى سەلاحەدىن، كۆلێڤرى ئاداب، بەشى كۆمەلناسى.